

Ermeni tarihi üzerine notlar.

Tarihte "Büyük Ermenistan" diye bir devlet olmadığı gibi 1918 yılına kadar bağımsız bir Ermeni devletinden de bahsetmek mümkün değildir.

Tarih, bir bilgi alanı olduğu kadar, geçmişteki kişileri (faaliyetleri, durumu, dünya görüşü, sosyal bağları, örgütleri vb. dâhil) inceleyen de bir bilim dalıdır. Daha dar anlamda tarih; olayların sırasını ve anlatılan olguların nesnellliğini saptamak ve olayların nedenleri hakkında sonuçlar ortaya koymak üzere geçmişteki her türlü kaynağı inceleyen bir bilimdir.

Modern anlamda tarihçilik, tarihi inceleyen bir bilim dalı iken, Antik Roma'da ise tarihçilik, geçmişteki olayları bir tanıma biçimi değil, onlar hakkındaki anlatıları ifade etmek anlamına gelmekteydi. Daha sonra "tarih", gerçek veya kurgusal herhangi bir durum, olay veya genel olarak olay hakkındaki herhangi bir hikâye olarak adlandırılmaya başlanmıştır.

İngiliz fizikçi, matematikçi, astronom ve klasik fiziğin kurucularından biri olan Isaac Newton (1642-1727) ünlü eseri "*A Brief Chronicle*" (ilk olarak 1725'te, daha sonra 1728'de "Antik Krallıkların Kronolojisi" başlığıyla yeniden yayımlanmıştır) üzerinde çalışırken, kendi tarihini "uzatmanın" her zaman makbul veya moda olduğu gerçeğine dikkat çekmiştir. Öyle ki çeşitli milletlere mensup birçok araştırmacı, atalarının varlığını eski dünyaya, hatta daha da ötesinde Taş Devri'ne dayandırarak kanıtlamaya çalışmıştır. Bu nedenle, bugün Ermenilerin, Baskların, Etiyopyalıların veya Yahudilerin girişimlerini ele geçirmeye çalışan birçok ulusun sahte "antik çağ" fenomeni çok yaygındır.

M.Ö. 2. binyılın ortalarından itibaren gerçekleştirilen fetihler sonucunda büyük ve güçlü devletler kurulmuştur. Büyük güçlerin sınırları dâhilindeki yaşamı büyük ölçüde fetih savaşları icra etmeye bağlı olmuş, bu devletlerin yöneticileri tüm dünyayı fethetme hayali kurmuştur. Orta Doğu'daki büyük güçlerin doğuşu M.Ö. 2. binyılın ikinci yarısında, burada ortaya çıkan iki yenilik sayesinde mümkün olmuştur. Bunlardan ilki, kuzeyden gelen Hint-Avrupalı kabilelerin yanlarında getirdikleri evcilleştirilmiş atlar ve bunların sayesinde büyük orduların uzun mesafelere hızla hareket edebilmesidir ki atlı arabalar etkili bir savaş aracı haline gelmiştir. İkinci yenilik ise insanların demir içeren silahlar da dâhil olmak üzere çeşitli savaş aletleri yapma yeteneklerini geliştirmiş olmasıdır.

Hititler, tarihte bu anlamdaki ilk büyük güç olmuştur. Daha sonra Hititler, Mezopotamya'nın (yani Dicle ve Fırat nehirlerinin arasında kalan bölgenin) büyük güçleri olan Asur ve ardından Babil tarafından fethedilmiş ve eski Hitit

Krallığı topraklarında, diğere bir deyişle Küçük Asya'da, Urartu (doğuda) ve Frigya (batıda) devletleri kurulmuştur.

Van Gölü (Türkiye) bölgesinde ve Transkafkasya'da Asurluların Urartu olarak adlandırdığı kabileler yaşamaktaydı. Söz konusu Urartu kavimlerinin birleşmesi M.Ö. 860'da Urartu Krallığı'nı meydana getirmiştir. M.Ö. 714'te Yeni Asur Kralı II. Sargon'un Urartuları bozguna uğratmasından sonra ise Urartu kelimesi hiçbir kaynaktan geçmemiştir.

Yeni Asur İmparatorluğu (M.Ö. 911-609), M.Ö. 8. ve 7. yüzyılların çoğunda eski Yakın Doğu'ya hâkim olmuş ve o dönemde tarihin en büyük imparatorluğu haline gelmiştir. En parlak döneminde bu imparatorluk tüm Mezopotamya'da (Irak, kuzeydoğu Suriye, Türkiye'nin doğusu, kısmen batı İran), Levant bölgesinde (Suriye, Lübnan, Filistin, İsrail, Ürdün, Türkiye'nin güneydoğusu ve Kıbrıs) ve Mısır'ın yanı sıra ayrıca Anadolu, Arabistan, modern İran ve Ermenistan'ın bazı bölgelerinde hüküm sürmüştür. M.Ö. 626'dan itibaren imparatorlukta şiddetli iç savaşlar patlak vermiş, yaşanan göç süreçlerinin bir sonucu olarak Orta Doğu'nun her yerine çeşitli Arami grupları yerleştirilmiştir. M.Ö. 605'te Asur devletinin ortadan kalkmasından sonra iki yeni güç olan Media ve Yeni Babil krallıkları ortaya çıkmıştır.

Medya'da Farsça konuşan kabileler yaşamaktaydı. Med kabilelerinin bir diğere adı Aryanlar olup, kendilerini bu şekilde adlandırdıklarına dair bir varsayım da mevcuttur. M.Ö. 7. yüzyıl boyunca ve 6. yüzyılın ilk yarısında Medya, İran'ın maddi ve manevi kültür merkezi olmuş, daha sonra Persler tarafından daha da geliştirilmiştir.

M.Ö. 550-549'da Pers Kralı II. Kiros, Medlerin hükmünden kurtulmuş ve Med-Pers devleti kurulmuştur. Persler doğuda Orta Asya ve Hindistan'a kadar ulaşmış, batıda ise Küçük Asya'nın tamamına boyun eğdirmişlerdir. Pers Ahameniş Hanedanı (M.Ö. 550-329) tarafından kurulan Ahameniş İmparatorluğu bu şekilde ortaya çıkmıştır.

Ahameniş Hanedanı, Anshan kentine (İran, Şiraz kenti yakınlarında bir arkeolojik kalıntı mevcuttur) sahip olan Pasargadların Pers kabilesine mensup olup Medya'nın vasallarıdır. Annesi, Medya kralının kızı olan Kiros, büyükbabası Medya kralı Astyages'e karşı bir ayaklanma başlatarak M.Ö. 550'de tüm Pers kabilelerini birleştirmiş ve Ahameniş İmparatorluğu dönemi başlamıştır. Bu dönemde devletin yüksek mevkilerine Pers soyundan gelenler yerleştirildiği gibi 'satraplık' adı verilen idari vergi bölgelerindeki satraplar da yalnızca Pers soyluları arasından atanmıştır.

Ahamenişlerden sonra kısa bir süre için Makedonya İmparatorluğu (M.Ö. 334-309), ardından Roma İmparatorluğu (M.Ö. 509 - M.S. 476) ve Part İmparatorluğu (M.Ö. 250 - M.S. 224) arasında bölünen Seleukos İmparatorluğu (M.Ö. 312-64) ortaya çıkmıştır. M.Ö. 129'da Seleukos İmparatorluğu'nun doğu kısmı Partlar tarafından ele geçirilmiş, geri kalan kısmı ise M.Ö. 64'te Romalıların eyaleti haline gelmiştir. Part İmparatorluğu'ndaki Arşak Hanedanının düşüşü ve Sasani Hanedanının iktidara gelmesiyle birlikte 224 yılında Sasani İmparatorluğu (224-651) kurulmuştur.

Sonraki yıllarda Küçük Asya'da, dünya tarihinde büyük rol oynayan yeni devlet oluşumları ortaya çıkmıştır. 395 yılında Roma İmparatorluğu'nun batı ve doğu olarak ikiye bölünmesi sonucunda Bizans İmparatorluğu (395-1453); 7. yüzyılın başında ise Hicaz'da (Batı Arabistan) Müslüman bir cemaatin kurulması sonucunda da bir İslam devleti-Arap Halifeliği (632-945) ortaya çıkar. Oğuz Türkmenleri 11. yüzyılın başlarında Selçuklu Devleti'ni (1037-1194), Cengiz Han da 13. yüzyılda İlhanlı (*Iranzamin*) Krallığı'nı kurmuştur (1256-1335). Küçük Asya'nın batı kesiminde ise yine bir Türk devleti olan Osmanlı İmparatorluğu (1299-1922) kurulmuştur. Yine Küçük Asya'nın doğu kesiminde Türk devletleri olan Karakoyunlu (1375-1468), Akkoyunlu (1467-1501), Safeviler, Afşarlar ve Kaçarlar (1500-1925) devletleri kurulurken, bu devletlerin doğrudan modern Azerbaycanlılarla bağlantısı da bulunmaktadır.

1826-1828 yılları arasında şimdiki Azerbaycan ve Ermenistan cumhuriyetlerinin bulunduğu bölgede hüküm süren Kaçar Devleti (idari-bölgesel bölümleri) Rus-İran savaşı sonucunda Rusya İmparatorluğu'na katılmıştır. 1918 gelindiğinde ise Kuzey Azerbaycan hanlıklarının topraklarında bağımsız Azerbaycan ve Ermenistan devletleri kurulmuştur. Güney Azerbaycan hanlıkları önce Kaçar Devleti ve daha sonrasında 1925'te İran bünyesinde kalmıştır.

Tarih biliminde Safeviler, Afşarlar ve Kaçarların devletlerine Fars kökenli denir. Ancak bu görüş yanlıştır; çünkü bu devletler Türk (Azerbaycan) devletleridir. İlk olarak Pehlevî Hanedanı Şahlığı, 1925 yılında bir askeri darbe ile Kaçar Devleti topraklarında ilan edilmiştir. Hanedanlığın kurucusu Rıza Han'ın babası ve annesi de Türk soyundandır ve Azerbaycanlıdır. 1935 yılından sonra ise (Pehlevî Devleti 'İran' olarak adlandırılmıştır) Rıza Han, İran Şahı olmuştur. 1979 yılında İslamî bir ayaklanma yoluyla İran İslam Cumhuriyeti kurulmuş ve Türk hâkimiyetinin yerini Pers hâkimiyeti almıştır.

Bugünkü İran'ın tarihi, Türk (Azerbaycan) sufî tarikatı Safevî temsilcilerinin iktidara geldiği 1500 yılına dayanmaktadır. Safevîlerin referans noktası ise etnik unsurdan ziyade İslam'ın bir kolu olan Şiilik olmuştur. İran Şahı ve İran İslam

Cumhuriyeti de dâhil olmak üzere sonraki tüm iktidarlar da asli unsur olarak Şiiliği benimsemiştir. Bu arada İran'ın 1989 yılından bugüne dini lideri olan Ali Hamaney de etnik köken itibariyle Azerbaycanlıdır.

Bugünkü Ermenistan, Azerbaycan ve kuzeybatı İran topraklarında yerel yöneticilerin, valilerin veya askerî komutanların kurdukları ve kısa süreler varlık gösterip hızla ortadan kaybolan devlet yapılanmalarıyla birlikte Küçük Asya tarihinin kısa kronolojisi bu şekildedir.

Kafkasya ülkeleri arasında Azerbaycan devletçiliğinin uzun bir tarihi vardır.

Gürcistan tarihinde (1086-1213) David ve Kraliçe Tamara zamanında altın bir çağ yaşanmıştır. O tarihlerde Gürcistan'a yerleştirilerek Gürcü hükümdarları tarafından askere alınan ve özellikle de komşu Müslüman ülkelere karşı askeri operasyonlarda başarıyla kullanılan on binlerce Kıpçak Türkü (veya Kumanlar – “*Polovtsy*”), Gürcistan tarihinde önemli bir rol oynamıştır.

Ermenistan tarihinin altın çağı ise 921-1022 yıllar arasında yaşanmıştır. Ani ve Bagratuni beyliklerinin geniş topraklarda hüküm sürdüğü bu yıllar, Arap Halifeliği bakımından pek parlak bir dönem olmamıştır. Araplar, topraklarındaki Hıristiyan beyliklerini mümkün olan her şekilde teşvik ederken, Bizanslılar da onları Müslümanlara karşı mücadelede kullanmıştır. Sonuç olarak söz konusu Ermeni beylikleri ortadan kalkarken, bu beylikler Müslüman Araplar veya Müslüman Türkler tarafından değil, bizzat Hıristiyan Bizans İmparatorluğu tarafından yutulmuşlardır.

Ermeniler bir devlet meydana getirmemiş, başkalarının tarihine sahip çıkmışlardır.

Ermeni efsanesine göre Haykazuni, Ermenistan'ın ilk kral hanedanıdır (M.Ö. 2107-M.Ö.331). Ermenilerin eponimi - Hanedanlığın kurucusu, Hayk Nahapet'tir. Movses Horenatsi'ye göre Hayk (Haig), İncil'deki ata Torgom'un oğlu, Tiras'ın torunu, Ömer'in oğlunun torunu ve Nuh'un oğullarından Japhet'in torununun torunudur. Ermeni geleneği, onun adından Ermenilerin kendi adlarını ve Aram adından diğer dillerdeki adlarını türetmektedir. Ermeni tarihçi Sebeos (? - 661) bu etnik ismi Hayk'ın oğlu Aramanyak'ın adıyla ilişkilendirmiştir. Horenatsi'ye göre Hayk'tan sonra “Ermeni kralları” Aramanyak, Aramais, Amasia, Gegham, Arma, Ara, Aram, Anuşavan vb. idi.

Efsane ve kurguların tarihsel temeli yoktur. Hayk bir efsanedir; diğer isimler ise Horenatsi tarafından icat edilmiştir. İncil'deki Hıristiyan geleneğine göre Hayk, İncil'deki Torgom'un (Fogarma) torunlarından biridir. Hayk hakkındaki

efsane, Horenatsi'nin yazdığı Ermeni Tarihi sayesinde bugüne kadar gelmiş olup bundan başka kaynak mevcut değildir.

Ermeniler, bütün ders ve tarih kitaplarında Urartulardan bahsetmekte ve tüm dünyaya Urartu Krallığı'nı kendi devletleri olarak gördüklerini lanse etmektedirler. Ancak Urartu Devleti'nin Ermeni olmadığını ilk kez Rus bilim adamı İgor Dyakonov (1915-1999) ispatlamıştır. Bu teoriye göre de Ermeni tarihi-mitolojisi temelini kaybetmektedir. Bilim adamı Ivan Meshchaninov'a (1883-1967) göre ise "Ermeni tarihi 'eskiliğini', tarihin kendisine değil, bu eskiliği ona atfeden tarihçilere borçludur". Fransız bilim adamı Lenormand (1837-1883) *Letters Assirtologes* adlı eserinde eski kaynaklara atıfta bulunarak şöyle yazmıştır: "Çivi yazısı yazıtlarının ve metinlerin incelenmesi, Ermenistan'ın Ahamenişlerden önceki eski tarihine beklenmedik bir ışık tutmuştur. Bu metinler sayesinde, o dönemin güvenilir gerçeklerine dayanan, bazıları yerel, diğerleri Asurlu olan bu hikâyenin bir resmini çizebiliriz. Ama önemli olan şu ki bu güvenilir gerçeklere dayanan tarih, genel olarak Ermeni yazarların ve özel olarak Horenatsi'nin tarihiyle hiç uyuşmamaktadır". Bu bakımdan Lenormand, Ermenilerin Urartu ile hiçbir ilgisi olmadığına inanmıştır. Tüm bu değerlendirmeler ışığında Ermenistan'ın hiçbir şekilde etnografik bir terim olmayıp yalnızca coğrafi bir terim olduğu ve bu ismin ilk kez Ahamenişler zamanında geçtiği anlaşılmaktadır.

Yunan kilise yazarı ve ilahiyatçı Caesarea'lı Eusebius (M.S. 263 civarı – 339/340 arasında yaşamış), Roma İmparatoru Konstantin'in arkadaşı olup "Kilise tarihinin babası" olarak kabul edilmiştir. Kilise tarihi üzerine bugüne ulaşan en eski eserin yazarıdır. Yunanca besteler yapmış ve bu eserler aslen tercüme ve tefsirlerde muhafaza edilmiştir. Erken dönem Ermeni bilginleri, Caesarea'lı Eusebius'un "Din Tarihi" adlı eserini kopyalayarak Ermeniler için bir kilise tarihi ("Ermenilerin Hristiyan İncasına Geçiş Tarihi") yazan Agafangel (Agathangelos) adında bir bilgin icat etmişlerdir. Agafangel'in kitabının, daha sonraki yazılar için kaynak gösteren Horenatsi tarafından yazılmış olması daha olasıdır. Horenatsi, Bizanslı Faustus (Favstos Buzand), Gazar Parpetsi gibi tarihçiler Caesarea Eusebius'un "*Chronicle*" adlı kitabını kullanarak Ermenilerin tarihini oluşturmuştur.

Urartolog Boris Piotrovsky (1908-1990) metinleri karşılaştırmış, Horenatsi'nin Caesarea'lı Eusebius'un kayıtlarını temel alarak kendi bakış açısıyla gereksiz olan tarihsel gerçeklerden arındırdığı ve onu halk efsanelerinden ve belki de kendileri tarafından icat edilen bazı kaynaklardan alınan bilgilerle tamamladığı sonucuna varmıştır.

Aram (Aramu, Arame, Arama), M.Ö. 860-844 yılları arasında hüküm süren Urartu'nun bilinen ilk kralıdır. Ermeni dilinde Aram ismi “güneşin oğlu” veya “asil, merhametli” olarak çevrilirken, Fars dilinde Aram adı “barış, teselli” olarak çevrilmektedir. Ermeni tarihçiler Aram'ı Ermeni, Urartu Krallığı'nı da Ermeni krallığı olarak kabul etmektedir. Bu isim İncil'de de geçmekte olup Aram ismi Aramicede “yüksek yerler” anlamını taşımaktadır; ancak İbranicede Aram (Ram) “yükseklik, yüksek bölge, yaylalar” anlamına gelmektedir. Kutsal Kitap geleneğinde Aramilerin atası Sam oğlu Aram'dır (Nuh'un en büyük oğlu). Doğruların Kitabı'nda (Yahudilerin tarihi hakkında) Aram'ın oğullarının isimleri şu şekilde belirtilmiştir: Uts, Khul, Gefer (Gathar) ve Mash. İbrani tarihçi ve komutan Flavius Josephus'a (M.S. 37-100) göre Baktriyalılar Gefer'in soyundan gelmiştir. Samiler, Nuh'un oğlu Sam'a ait olmakla karakterize edilen eski halkları belirlemeye başlamışlardı.

Kuzey Sami dilini (Aramice) konuşan kabileler konfederasyonlarından biri olan Aramiler (Arami), M.Ö. 11. ve 8. yüzyıllar arasında kuzey Suriye'de geniş bir bölgeye yayılmış; ardından Mezopotamya'ya ve daha sonra da Doğu Anadolu yaylalarına yerleşmişlerdir (Bu bölge, Alman asıllı Rus arkeolog G.V. Abikh ve Haçatur Abovyan sayesinde 1843'ten beri Ermeni yaylaları olarak anılmaya başlamıştır). Bu yüksek dağlık topraklara önce Aramayean, daha sonra sırasıyla Aramayen, Aramen ve Armin denilmeye başlanmış, sonunda da Ahamenişlere bağlı Armin satraplığı (ili/eyaleti) ortaya çıkmıştır.

Ermeni alfabesi, Arami alfabesi temel alınarak oluşturulmuştur. Ermenistan adı da ‘Aramey’ teriminden gelmiştir. Halkın omurgası Van Gölü çevresinde yaşayan Part ve Arami kabilelerinin parçalarından oluşmuştur. Çeşitli eyaletlerde Armin satraplığı, Armenia marzpanlığı, al-Arminiyya emirliği gibi eyaletler bulunmakla birlikte tarihte "Büyük Ermenistan" diye bir devlet olmamıştır. Öte yandan değişik tarihsel, bölgesel ve coğrafi isimlendirmeler de mevcuttur: Mısır, Suriye, Pers, Kapadokya, Küçük Armenia, Büyük Armenia, Medya, Pers, Baktriya, Part, Atropatena, Kafkas Arnavutluk, Mezopotamya, Anadolu ve çok daha fazlası. Bunlardan bazıları kaybolmuş ve yerlerine yenileri ortaya çıkmıştır.

Ermeni tarihçiler Yervandid Hanedanının ilk ermeni kralları olduğuna işaret etmektedir. Yervandidler hanedanlığı (Orontidler, Yervanduni veya Yervandakanlar; M.Ö. 570-200), öncesinde M.Ö. 401 yılından itibaren hüküm süren Pers Ahameniş olarak, daha sonrasında geçici olarak Armenia'da Makedon satrapları olarak var olmuştur. Eski bir tarihçi ve coğrafyacı olan Strabon'a göre (M.Ö. 64-M.S. 24) bu hanedanlık Pers soylusu büyük Hidarn'ın soyundan gelmektedir.

Herkes 300 Spartalı hakkındaki filmi izlemiştir - Kral Leonidas liderliğindeki Sparta'nın en iyi 300 savaşçısının Xerxes komutasındaki binlerce kişi olan Pers ordusuna karşı kahramanca başarısının hikâyesidir.

I. Serhas'ın (Kserkses veya M.Ö. 486-465 Ahameniş İmparatorluğu'nun Şehinşah'ı) hükümdarlığı sırasında, M.Ö. 480'de Genç Hidarn (Büyük Hidarn'ın oğlu), Yunanistan'a karşı İkinci Pers hücumunun komutanlarından biriydi. Thermopylae Savaşı'nın ilk gününde Hidarn, "ölümsüzleri" Leonidas'ın Spartalıların falanksına karşı yönetmiş, ancak sistemlerini kırma girişimi başarısız olmuştur. İkinci gün, yerel sakin Ephialtes, Perslere Hidarn ve onun "ölümsüzlerinin" Spartalıları geçip onları yenmesine izin veren Thermopylae çevresindeki gizli keçi yolunu anlatarak Spartalıları ihanet etmiştir.

Hidarn'ın soyundan gelenler, Seleukos kralı (M.S. 312-64) tarafından Armenia eyaletinin satrapı (M.Ö. 189-160) olarak atanan Artaksiad Hanedanı (M.S. 190-12/14) olarak kabul edilir. Yervandid ve Artaksiadların kökenleri eski Perslere uzanmaktadır. Hanedanlığın adı Ermenicede Yervanduni olarak telaffuz edilmektedir ve bu isim "Orontids" hanedanının Yunanca versiyonu olup, Avestan'dan (Zerdüşterin eski İran dini) *aurand* veya *aurvant* kelimelerinden türetilen ve "güçlü, kahraman" anlamlarına gelen Farsça erkek ismi olan "Arvand" adının Helenleştirilmiş bir şeklidir.

Eski yazarlara göre (Herodot, Strabo, Diodor Siculus, Plutarch, Pompey Trogus, Demosthen vd.), I. Yervand (Yunan kaynaklarında Oront adıyla anılır), Baktriya'dan gelen Pers komutanı Artashir'in oğludur. Pers kralı II. Artaserhas'a hizmet etmiş, Sofena'yı (Türkiye'nin Elazığ ve Diyarbakır bölgelerinin bir parçası) ve Mitanni'yi (kuzey Suriye ve güney Türkiye) içeren Armenia'da satraplık görevini yürütmüştür.

Ermeni tarihçileri, Ermeni krallarının soy kütüğünü şu şekilde oluşturmuşlardır:

I. Yervand, Yervandid ailesinin Ermeni kolunun geliştiği II. Yervand'ın büyükbabasıdır. II. Yervand (ölümü M.Ö. 331), M.Ö. 336-331'de Armenia eyaletinin kalıtsal satrapıdır. Gaugamela Savaşı'nda (Irak'ın Erbil şehri) Pers Kralı III. Darius'un tarafında savaşarak ölmüştür.

Yervand'ın oğlu Mihran, Granik'teki (Türkiye'nin Çanakkale şehri yakınları) savaş sırasında gönüllü olarak Büyük İskender'in yanına geçmiştir. İskender onu büyük bir onurla kabul etmiş; Gaugamela Savaşı'nda Darius'a ve babası II. Yervand'a karşı İskender'in yanında yer almıştır.

Kendisini Orontid Hanedanının bir üyesi olarak gören I. Artaşes (veya Artaxias, M.Ö. 230-160), önceleri Seleukos stratejisti (askeri komutan) iken, sonrasında

Büyük Armenia eyaletinin valilik (M.Ö. 189-160) görevini yürütmüştür. Artaksiad Hanedanı mensupları, bu yüzyılın başına kadar Armenia eyaletinin valilik görevini yürütmüştür.

Armenia krallarının tarihi, V. Tigran'a kadar M.Ö. 6-12 yıl arası böyle devam etmiştir. Büyükbabası Herod, Roma'nın Judea eyaletinin valisi olup, M.S. 6 yılında Roma imparatoru, tarafından Armenia eyaletinin valisi olarak atanmıştır. Aslen Yahudilerdir. V. Tigran dışındaki tüm bu tarihi isimler ve şahsiyetler Fars kökenli olup Ermenilerle hiçbir ilgileri bulunmamaktadır. Ayrıca o dönem Ermeni diye bir halk mevcut değildir.

Bazı bilim adamları bu hanedanların İran kökenli olduğunu iddia etmektedir. Örneğin Amerikalı tarihçi Nina Garsoyan, Orontidlerin İran kökenli yerel bir hanedan olduğunu ileri sürmüştür. İran üzerine araştırmaları bulunan Alman bilim adamı Rüdiger Schmitt, hanedanın kurucusu I. Yervand'ın bir Baktriyalı (eski çağlardan 5. yüzyıla kadar bugünkü Tacikistan, Özbekistan ve Afganistan toprakları üzerinde yaşayan tarihi bir halk) olduğunu söylemiştir. Ayrıca Sirapi Ter-Petrosyan (Amerikalı, İngiliz ve Fransız tarihçi), Amerikalı tarihçi Michael Weiskopf, Alman arkeolog Bruno Jacobs, Amerikalı tarihçi Kirill Tumanov ve Rus tarihçi Eduard Rung da bu görüşü paylaşmaktadır.

Ermeni tarihçiler, Ermenilerin Küçük Asya ve Kafkasya'daki otokton doğasının kanıtı olarak eski yazarların çalışmalarına atıf yapmaktadır. Ancak bunu yaparken ideolojik bir tutum takınarak söz konusu yazarların eserlerinde kasıtlı olarak "eski Ermeniler" gibi ifadeleri ve bazı alıntılarını atlamış; "büyük" kelimesi yerine "harika", "komutan" kelimesi yerine "Ermeni komutan" türünden ifadeler koymuş; hatta daha da ötesinde, "vali" yerine "kral", "vilayet" yerine de "krallık" kelimelerini kullanarak birçok yere "Ermeni" tanımını eklemiştir.

Batı Asya'da boy gösteren üç büyük ulus erken sayılabilecek tarihlerde karşı karşıya gelmiştir. Bunlar, Avrupa'dan Küçük Asya kıyılarına kadar çabalayan Helenler; Arabistan ve Suriye'den kuzey ve kuzeydoğu yönünde Fırat vadisine doğru ilerleyen Arami halkları ve bugünkü Lübnan'dan Hindistan'a kadar olan tüm coğrafyada yaşamakla kalmayıp, yine bugünkü Anadolu'ya, Ermenistan'a ve Azerbaycan'a da nüfuz etmiş İranlı kavimlerdir.

Antik dönem İran'ın gücünün doruk noktası olan Ahemeniş döneminde (M.Ö. 550-329) İran hâkimiyeti, batı başta olmak üzere her yöne yayılmıştır. Ardından yeni bir İran-Sasani (M.S. 224-661) dönemi gelir; daha sonrasında Arap Halifeliği (632-945) ve ardından da Türk dönemi başlar. Eski ve yeni Pers krallıklarının iki dönemi olan Ahemenişler ve Sasaniler arasında İran tarihi

bakımından hiç yaşanmamışçasına beş yüz yıllık bir boşluk varmış gibi düşünülse de bu dönemde Part Krallığı hüküm sürmüştür (M.Ö. 250-227).

Arşaklar veya Arsaklar, Parn lideri I. Arşak tarafından kurulan eski bir hanedanlıktır. Part Krallığı Armenia, Atropatena, İberyaya ve Kafkas Arnavutluk'ta hüküm sürmüştür. Arşakların Part-Pers Hanedanı, tarih yazıtlarında genellikle Parthian, Pahlav, Part veya Partian'dan Pehlevîler olarak anılmaktadır. Ermeni tarihçiliğinde *Arshakuni* denen bu topluluğun varlığı 428 yılında sona ermiştir.

I. Arşak, hanedanlığın kurucusu ve genel olarak hanedanlığın atası olarak kabul edilmiştir. Partlara hükmeden bu hanedandanın taç giymiş ilk kralı ise II. Arşak adıyla tahta geçen küçük kardeşi Tiridates'tir. Bu hanedanın temsilcileri, Kafkas Arnavutluk'unda (Azerbaycan), Büyük Armenia ve İberyaya'da (Gürcistan) iktidarı elinde bulundurmıştır. Arşakid Devleti'nin aynı zamanda Orta Asya halkları ile de yakın bağları vardır.

Parnlar veya Aparnlar muhtemelen Massaget (İskit) grubu olan Dahs (Daha. Dak) birliğinin parçası olan eski bir Doğu İran halkıdır. Antik Çağ'da Aral Denizi ve Mangışlak bozkırlarında ve Kopet Dağları'nın kuzey yamaçlarında yaşamışlardır.

Dahslar ise eski çağlarda Orta Asya'da yaşamış olan Sakaların (Massagetler) üç göçebe kabilesinin Farsça konuşan birliğinin ortak adıdır. Massagetler, eski yazarların İskit topraklarında yaşayan ve Farsça konuşan göçebe insanlara atıfta bulunmak için kullandıkları isimdir. Herodot, çağdaşlarına atıfta bulunarak, bazılarına göre Massagetlerin bir İskit kabilesi olduğunu yazmıştır. İskitler, Farsça konuşan göçebe ve yarı göçebe kabilelerden oluşan bir gruptur.

Part Arşakid Hanedanlığının kurucusu I. Arşak da Baktriya (modern Tacikistan, Özbekistan ve Afganistan'ın komşu topraklarında, güneyde Hindukuş sıradağları ile kuzeyde Fergana Vadisi arasında kalan tarihi bir bölge) sülalesinden gelmektedir.

Part Krallığı heterojen ve istikrarsız bir birlik olup bölgelerdeki nüfusu, farklı ve yakın milletlere ve kabilelere mensuptur. Bu gruplar her ne kadar farklı diller konuşsalar da ortak bir maddi ve manevi kültüre sahip olmuşlardır. Partlar göçebe kabilelerdir. Öte yandan Sasaniler veya Persler, Partlarla iyi geçinmemiş ve onları Aryanlar olarak görmemiştir; zira "Aryanlar" eski halkların soyundan gelenler olarak kabul edilmiştir. Bu bakımdan Birinci Pers İmparatorluğu, Ahameniş İmparatorluğu ve İkinci Pers İmparatorluğu Sasaniler tarafından kurulmuş devletler olmakla birlikte ara dönemde hüküm süren Part İmparatorluğu bir Pers İmparatorluğu kabul edilmemektedir. Sasani İmparatorluğu, Part İmparatorluğu'nun devamı olmasına rağmen sadece Pars

bölgesinden gelen vali isyan ederek son Part kralını ve yandaşlarını öldürerek kral olmuştur. Esasen burada söz konusu olan, yalnızca devletin adının değişmesidir. Orta Asya'dan İran dili konuşan göçebeler boyunun temsilcileri iktidardan uzaklaştırılmış ve Sasaniler kendilerinin Ahamenişlerin soyundan geldiklerini ilan etmiştir.

Partların parçaları, valinin Part kraliyet hanedanının bir kolu olduğu Armenia eyaletinde yoğunlaşmıştır. Part dönemi, Ermeni tarihçiler tarafından sahiplenilmiş; isimler ve tarihler kelimenin tam anlamıyla kopyalanarak Orta Asya Part göçebe kabilelerinin parçaları Ermenileştirilmiştir. Bu süreç ise M.S. 5. yüzyılın başında başlamıştır.

"Büyük Ermenistan" adı Greko-Romen kaynaklarında yer almamakta ve o dönemin haritalarında "Armenia Major" ve "Armenia Minor", yani Büyük Armenia ve Küçük Armenia şeklinde geçmektedir. Bu bölgeler günümüzde Türkiye Cumhuriyeti'nin bir parçası olup Doğu Anadolu olarak adlandırılmaktadır.

"Armin" (Armina, Armenia, Armeniya) terimi ilk olarak M.Ö. 521 civarında Behistun Yazıtı'nda geçmektedir. Daha sonra Pers Kralı I. Darius, eski Urartu Krallığı'nın topraklarındaki Pers satraplığını tayin edecektir. Ardından Yunan kaynaklarında bu adla iki satraplık olduğu bilinmektedir: Batı Armenia ve Doğu Armenia. Doğu Armenia topraklarında, Orontid hanedanı (Arvandlar, Ervandidler, Ermenice "*Ervanduniler*") kalıtsal olarak hüküm sürmüştür.

M.S. 71 yılında Roma İmparatoru Vespasian, Küçük Armenia eyaletini kaldırarak Kapadokya eyaletine bağlamıştır. 1515 yılında Kapadokya denilen eyalet de ortadan kalkmış ve şimdilerde sadece Türkiye'nin orta kesimindeki bölge (Nevşehir, Kayseri, Aksaray ve Niğde il sınırlarında kalan bölge topraklarına verilen ad) için bir turistik yer adı olarak kullanılmaktadır.

387'de Armenia satraplığının batı kısmının (bu bölge Bizans İmparatorluğu'nun diğer eyaletlerine bağlanmıştır) kontrolü Bizanslılara geçmiştir. Sasaniler ise Armenia marzpanlığını (eyaletini) elinde tutmuştur. 591'den itibaren Armenia marzpanlığı, Arap Halifeliğinin Al-Arminiyya emirliğinin (vilayet) bir parçası olmuş ve 889'dan itibaren Armenia coğrafi adı tamamen ortadan kalkmıştır.

Ermenilerin dünyanın en eski halklarından biri olduğu, Ermeni krallarının güzel ve zengin ülkelerini yüzyıllar boyunca yönettiği ve Ermeni mimarisinin binlerce yıllık olduğu bilgisi, sadece Ermeniler ve onların destekçileri tarafından ileri sürülen söylentilerden ibarettir. Öyle ki Ermeniler tarafından inşa edilen kiliseler bulunmakla birlikte bahse konu Ermeni krallarının saraylarına ve mezarlarına hiçbir zaman ulaşılammıştır. Bu konuda Ermenilerin iddiaları,

tarihi koşullar ve çok eski dönemlerden kalmış olmaları nedeniyle Ermeni kraliyet saraylarının birçoğunun günümüze harabe niteliğinde ulaştığı veya bunların Batı Ermenistan olarak adlandırılan doğu Türkiye topraklarında kalmasından ötürü Türkler tarafından yok edildiği yönündedir. Ermeniler, bu heybetli saraylardan birinin Türkiye'de Van Gölü'nde bulunan Akdamar Adası'nda olduğunu iddia etmektedir. Ancak durum böyle olsa bile Türklerin orada bulunan Ermeni Hristiyan kilisesini korumuş olması, sarayın ortadan kaldırıldığı iddiasını yok etmektedir.

Ermenistan'ın Atshk köyünde, 1970'lerden geriye doğru 4. yüzyıla kadar uzanan bir geçmişe sahip ve en eski kraliyet merkezi olduğu düşünülen yerde kazılar yapılmıştır. Arşakidlere ait kraliyet hanedanı saraylarından birinin ve yakınlarında da Ermeni krallarının mezarlarının bulunduğu düşünülen bu bölgedeki kazılardan beklendiği gibi bir sonuç elde edilememiştir. Ayrıca Tigranakert'te (bu isimde yedi şehir olduğu iddia edilmektedir), Ani'de, Artaşet'te günümüze ulaşmayan muhteşem saraylar bulunduğu iddiası da bu anlamda yalnızca bir kurgudan ve ütopyadan ibarettir.

Ermenistan eyaletinin en ünlü şehirlerinden biri Dvin şehriydi. Dvin, 3. yüzyılda Arşakidlerin Part Hanedanından "Ermeni Kralı" II. Hosrov (Armenia eyaletinin Part valisi) tarafından yaptırılmıştır. Eski Ermeni dili Grabar'dan (aslında Farsça) birebir çevrildiğinde şehrin adı "tepe" anlamına gelmektedir. Bugün, Dvin ve Verin Dvin (Yukarı Dvin) isimleri, eski "ünlü Ermeni şehrinin" yakınında bulunan küçük Ermeni köylerine verilmektedir. Yine bahse konu bu ünlü şehirden geriye bir şeyler kalmış olması gerektiği düşüncesiyle Dvin'de 1937'den beri sistematik kazılar yapılmaktadır. Ancak Ermeniler, 893 depreminden sonra hükümdarların saraylarının yıkılmasından ötürü, toprağın altındaki katmanlarda 4.-9. yüzyıllar arası döneme ait bu sarayların kalıntılarının bulunduğunu iddia etmektedir. 1236'da şehir, Moğollar tarafından tamamıyla yıkılmıştır. Moğol boyunduruğunun korkunç sonuçları olmuştur. Ermenistan yağmalanmış, ülke ekonomisi tamamen çökmüş, göç ve diğer faktörlerin etkisiyle nüfus keskin biçimde azalmış ve şehir hayatı uzun süre donmuştur. İssız otlaklara ihtiyacı olan göçebe Moğollar tarımla ve yerleşik hayatla ilgilenmediğinden, direniş merkezi olarak hizmet edebileceğini düşündükleri şehirleri yıkmışlardır.

Her ne kadar Ermeni kaynaklarındaki kayıtlar bu yönde olsa da durum daha farklıdır. Moğollar dinî inancı koruyarak Hristiyanların kiliselerini yeniden inşa etmelerine ve inançlarının gereğini yerine getirmelerine izin vermiş; hatta bu anlamda Hristiyan kilisesi ve din adamları ayrıcalıklı bir konuma sahip olmuştur. Bir yandan Ermenistan vilayeti Moğol kontrolü altındaydı, diğer yandan gerçek yöneticiler, eylemlerinde özerk ancak Moğollara sadakat

gösteren, Ermeni nakharalarıydı (feodal beylikler). 1250-1260'larda Ermeni-Moğol ittifakı vardı, Ermeni naharaları ise Moğolların yanında durmaktaydı.

Ortadoğu'daki Hristiyanlar, Moğol birliklerini sevinçle karşılamıştır. Hülâgû'nun kendisi Budizm'in mistik yönünün takipçisi olmasına rağmen, eşi Dokuz Hatun Mesih'e inanmış ve Hristiyanları korumuştur. Hülâgû'nun komutanı Kit-Buka Noyan ve onun en yakın yardımcıları da Hristiyanlığa meyletmıştır.

18. yüzyılın ortalarında Ani antik kenti terk edilmiş olup günümüzde harabe halindedir. Ancak surlar ve savunma kuleleri kısmen korunmuştur. 1878-1920'de Ani dâhil Kars bölgesi Rus İmparatorluğu'nun bir parçası olmuştur. Ancak Türk ordusu şehri ele geçirmek üzere yaklaştığında, yaklaşık altı bin parça tarihî eser arkeolog Aşharbek Kalantar tarafından şehirden çıkarılmış ve Erivan'daki Ermeni Tarih Müzesi koleksiyonuna eklenmiştir.

Ani şehrinin tamamının yanı sıra Ani Katedrali de 2016 yılında UNESCO Dünya Mirası olarak ilan edilmiştir. 2018 yılında başlayan restorasyon çalışmaları halen devam etmektedir. Ayrıca Akdamar Adası'nda (Van Gölü) bulunan Surp Haç Ermeni Kilisesi (Azize), İstanbul şehrindeki Surp Nışan Ermeni Kilisesi, Diyarbakır şehrindeki Surp Giragos Ermeni Kilisesi ve Sivas şehrinin Zara ilçesindeki Ermeni mezarlığı restore edilmiştir. Bunların yanı sıra bir kısmı kültür merkezi işlevi gören birçok kilise ve manastır da restore edilmiştir.

Ermeni bilgin Raymond Gevorgyan, 1992'de Paris'te yayınlanan *Les Armeniens dans L'Empire Ottoman a la veille du jenocide* adlı çalışmasında, Ermeni Apostolik Kilisesi'nin Konstantinopolis Patrikhanesi arşivlerindeki yayınlanmamış verilere dayanarak, Osmanlı Devleti'nde 1914 yılına kadar 2528 kilise, 451 manastır ve yaklaşık 2000 okulun bulunduğunu, ancak bunların birçoğunun Türkler tarafından yok edildiğini iddia etmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığı 1922 yılında sona ermiş ve Türkiye Cumhuriyeti'nin yanı sıra yeni ülkeler ortaya çıkmıştır: Irak, Suriye, Filistin, Lübnan ve Suudi Arabistan. Doğal olarak Ermeni anıtlarının belli bir kısmı da yeni kurulan bu ülkelerin sınırları içinde kalmıştır.

Ermeni asıllı bir Türk gazeteci olan Hrant Dink adına kurulan Hrant Dink Vakfı, amacı ulusal azınlıkların Türkiye'de bıraktığı tarihi ve kültürel yapıları incelemek olan "Anadolu'nun Kültürel Mirası" adlı bir projeyi hayata geçirmiştir. Araştırma sonuçlarına göre Türkiye'deki 10.000 eski yapının (kilise, manastır, mezarlık, okul ve yetimhane) 4.600'ü Ermenilere, 4.100'ü Rumlara, 650'si Süryanilere ve 300'ü Yahudilere aittir. Ermeni tarihi yapılarının çoğu Muş, Bitlis ve Elazığ bölgelerinde bulunmaktadır. Diğer bir deyişle Türkler neredeyse hiçbir şeyi yok etmemiştir.

Çağımızdan önceki “Ermeni Hanedanı” Yervandidler ile çağımızın “Ermeni hanedanı” Arşaklar, Ermeni değildirler. Yervandidler eski Pers soyundan gelmekte olup, Katolikos Gregory Partev de dâhil olmak üzere Arşaklar ise Part soyundan gelmektedir.

5. yüzyılın başlarında Ermeni alfabesi oluşturulmuş, okullar açılmış ve Armenia eyaleti Hristiyan camiası günümüzün Ermeni halkını inşa etme sürecini başlatmıştır.